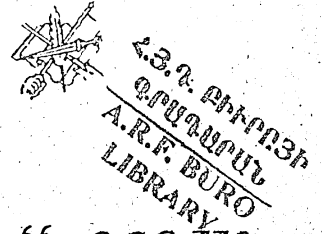

ԴՐՈՇՆԻԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՈՎ Է ՄԵՂԱԽՈՐԸ

Ապրիլ, 1895 թ.

Կնչպէս հաղորդում են եւրոպական թերթերը, Սասունի կոտորածի Գննիչ-Ցանձնախմբի անդամների մէջ մի վերին աստիճանի տարօրինակ հարց է բարձրացել թէ ո՞ւմ վրայ է ընկնում կոտորածի յանցանքը...

Քաղաքակրթւած աշխարհը մի ժամանակ կասկածանքով էր վերաբերում կոտորածին. նա չէր հաւատում, թէ մարդ կոչւած էակը ընդունակ է այդպիսի գազանային գործողութիւնների, որ այդ տեղեկութիւնները, նկարագրութիւնները շինծու, առասպելական են, որ դա չարանենգ, խռովարար մարդկանց հնարածներն են միջազգային խաղաղութիւնը վրդովելու համար:

Կոտորածը կասկածանքի էր ենթարկում և դիպումատեան, որը աւելի ճիշտ և մանրամասն տեղեկութիւններ ունէր եղելութեան մասին, քանի որ նա բացի դեսպաններից ու հիւպատոսներից, ունի ամեն տեղիւր ագենտները, որոնք անմիջապէս ամենամանրամասն տեղեկութիւն են տալիս իրենց կառավարութեան տեղի ունեցած թէ խոշոր և թէ մանր դէպքերի մասին. այդ ամբողջ աշխարհը գիտէ: Բայց ներկայ պարագաներում դիպումատեային երբէք ձեռնտու չէ այդպիսի մի խնդիր ասպարէզ հանել, սուլթանի կառավարութեան վրայ ճնշում գործ դնել ու միջազգային քաղաքական բնաւորութիւն տալ, որովհետև նա կարող է դժւարութիւններ առաջ բերել և գուցէ մինչև իսկ ընդհարման տեղիք տալ. քանի որ իւրաքանչիւր պետութիւն սարբեր, մէկ-մէկու հակառակ շահեր ունին Հայկական խնդրում:

Երբ սարսափը ամբողջովին երևան հանւեց շնորհիւ հայ յեղափոխական թերթերի, որին արձագանգ տւեց եւրոպայի ու Ամերիկայի անկաշառ մամուլը, և կասկածանքով վերաբերող հասարակութիւնը յուզւեց, վերդովւեց, դիպումատեան անկարող եղաւ այլևս շարունակել իր բռնած դիրքը, խուլ մնալ և, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, ակամայից ստիպւած եղաւ զբաղ

ւել այդ խնդրով, մանաւադ Անգլիական դիպումատեան, և իբրև միջոց յուզած հասարակութեանը խաղաղացնելու, նա մի Գննիչ-Ցանձնախումբ նշանակեց գործը յըննելու և իսկութիւնը երևան հանելու... .

Արդէն այս երեւոյթը ինքն ըստ ինքեան աչքի ընկնող մի փաստ է, որ դիպումատեայի կողմից սա մի խաղ է, որովհետև ան հնարին է, որ Գննիչ-Ցանձնախումբ նշանակող դիպումատեան տեղեկութիւն չունենար կոտորածի իսկութեան մասին: Միայն մի բան կարելի է ենթադրել. որ դիպումատեան կասկածանքով է վերաբերում իր ներկայացուցիչներին, որ վերջիններն ևս յեղափոխականներ են և ուզում են եւրոպական խաղաղութիւնը վրդովել, ուստի և հնարովի տեղեկութիւններ են տալիս իրենց պետութիւններին: Իսկ ենթադրել այսպիսի մի բան, աւելի քան խելագարութիւն կը լինի: Բայց դիպումատեային հարկաւոր է այդ խաղը խնդիրը ձգձգելու նպատակով, որպէսզի գուցէ այդ ժամանակամիջոցում կոտորածի տպաւորութիւնը թուլանայ, յուզւած հասարակական կարծիքը հանգստանայ ու իրեն յաջողի գործին այն ընթացքն ու ելքը տալ, ինչպէս իրեն հաճելի է, ինչպէս պահանջում են միջազգային քաղաքական շահերը: Իսկ եթէ այդ չի յաջողիլ, գոնէ նա հնարաւորութիւն ունենայ սարսափը մի կերպ նսեմացնել և խնդրին այնպիսի բնաւորութիւն տալ, որ պետութիւնների մէջ մեծ դժւարութիւն չծագի, միշտ իրենց լարւած յարաբերութիւնը աւելի ևս չլարի և ընդհարման տեղիք չտայ, որից սարսափում է մինչև ականջները զինւած իւրաքանչիւր պետութիւն:

Դիպումատեայի առաջի յղած, որ մի հոգեբանական խաղ էր քաղաքական գոյնով, չարդարացաւ: Քաղաքակրթւած աշխարհի յուզած հասարակական կարծիքը ոչ միայն չնաղաղեց, այլ ընդհակառակը, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նոյն իսկ իր զաւակներն են մտնում այդ թշառ երկիրը, տեղն ու տեղը տեսնում, ստուգում և ի շուրջ աշխարհի յայտնում կատարած գազանային սարսափը, նա աւելի լայն ծաւալ առաւ և պետութիւնների դիմումները քրօնիքական բնաւորու-

Թիւն ստացան: Սրանից յետոյ դիպլոմատիային մնում է երկրորդ միջոցը — սարսափը նսեմացնել և ուրիշ գոյն տալ. և ահա ծագում է նշանաւոր հարցը — կոտորածի յանցանքը ո՞ւմ վրայ է ընկնում: Եւ այս հարցը տալիս է այն դիպլոմատիան, որին բացի հայ յեղափոխականից և հայ ժողովրդից, աւելի ճիշտ կերպով յայտնի է կոտորածը իւր ամենայն մանրամասնութեամբ: Այս հարցով կոտորածը կառնածներին ենթարկող դիպլոմատեան, ահամայից խոստովանում է պաշտօնագէտ իւր ներկայացուցիչների բերանով, որ կոտորածը տեղի է ունեցել, չնայած որ իւր Քննիչ Յանձնախումբը դեռ չի վերջացրել իւր խուզարկութիւնները և մինչև իսկ շատ դանդաղ քայլերով է առաջ գնում. բայց, ինչպէս ասացինք, նրան հարկաւոր է կոտորածին ուրիշ գոյն տալ և այդ կարելի է միայն իսկահան յանցաւորի տեղ ուրիշը դնել, մեղադրանքը անմեղի վզին բարձել — ճիշտ սուլթանական դատաւարութիւն: Այլապէս փոքր ի շատ է խիղճ ունեցող անհատը, որ մինչև իսկ միայն մի թեթեւ գաղափար ունի սուլթանի կառավարութեան և սրա ու հայ ժողովրդի յարաբերութեան մասին, հաւատացած ենք, երբէք այսպիսի տարօրինակ ու պլանդակ հարց չի տալ իրան և մի վայրկեան անգամ կանգ չի առնիլ դրա առջև, նա այնքան պարզ ճիշտ և հաստատ է:

Ասում ենք հարցը տարօրինակ ու պլանդակ է, որ դա սուլթանական դատաւարութիւն, քննութիւն է, որովհետև դիպլոմատեան, երկրների կառավարիչներն աւելի լաւ գիտեն քան մի ուրիշը, որ մի որևէ երկրում չի կարող տեղի ունենալ այդպիսի քրօնիքական, յարատե կեղեքում, թալան, բռնաբարութիւն, կոտորած, եթէ ինքը կառավարութիւնը չի խրախուսում, չի հովանաւորում, չի մասնակցում: Նրանք շատ-շատ լաւ գիտեն, որ ներկայումս կառավարութիւնները ամեն տեղ աւելի ուժեղ են, քան օպոզիցիան, որ եթէ կառավարութիւնները ուզենան, բարեհաճեն, կարող են արեան գետերի մէջ խեղդել իրանց հակառակորդներին, թէև դրանով նրանք իրանց կը տան ամենածանր մահացու վէճը. նա շատ լաւ գիտէ նոյնպէս, որ նոյնն է և Տաճկաստանում: Սուլթանի կառավարութիւնը, չնայած իւր ներկայ անկանոն կազմակերպութեան, չնայած նրա թուլութեան, եթէ ուզենայ կարող է, չենք ասում անպայման կերպով, գոնէ մի որոշ չափով արգելել քրդերի, զանազան միւսերի, զապթեանների աւազակութիւնները և զսպել մօլլաններին ու աղնակահաններին, որոնք դրգուում են ամբողջ յարձակում գործել ոչ-կրօնակից ժողովրդի վրայ և կոտորած անել:

Մեր խօսքն ընդհանուր առմամբ է. բայց եթէ խօսք-

ներս, մասնաւորելու լինիք Սասունի. վերաբերմամբ, մենք կը տեսնենք այդ տեղ ոչ քիւրդի աւարաութիւնը կայ և ոչ էլ մոլեռանդ ամբոխի յարձակումը, այլ որ կոտորածը արել է զօրքը Չաքի և Քասի փաշաների ղեկավարութեամբ. այս փաստ է: Նոյնն է ասում դիպլոմատեան և իւր Քննիչ-Յանձնախումբը, խոստովանում է և այժմ ինքը սուլթանի կառավարութիւնը, որ մի ժամանակ ուրանում էր և իւր եւրոպական ներկայացուցիչների ու կաշառած թերթերի միջոցով հերքում հերքումի յետևից էր թխում թէ այդպիսի բան չի եղել, դա միայն խոսվարար հայերի շինծու լուրերն են: Իսկ այժմ մի կողմից աշխատում է յանցանքը գցել քիւրտերի վրայ, իբրև յանցաւորների, նրանց պատժում է, ընտանիքով գաղթեցնում հեռու երկիր (որով մի ժամանակ հեռացրած է լինում և վկաներին), նրանց գեղերը այրում, աւերակ է դարձնում, իսկ միւս կողմից, մի և նոյն ժամանակ, նա ասում է որ զօրքը ուղարկել է Սասուն կարգը վերականգնելու ու զսպելու հայ ապստամբեալներին. իսկ եթէ կոտորած է եղել յանցանքը իրենը չէ, այլ... մի խօսքով սուլթանի կառավարութիւնը ամեն միջոց գործ է դնում իւր արիւնտ ձեռները մաքրել... Եւ այս անմիտ ու անամօթ փաստաբանութիւնը հաճելի է թուում դիպլոմատիային, որովհետև ձեռնտու է և ահա նա էլ «փնտրում» է «նայալ» յանցաւորին...

Այո՛ փաստ է, որ կոտորածը արել է զօրքը Չաքի և Քասի փաշաների ղեկավարութեամբ: Ներկայ զինուորական կազմակերպութիւնը յայտնի է ամբողջ աշխարհին. յայտնի է որ ոչ մի զինուոր չի յանդգնիլ հրացան արձակել եթէ նրան չի հրամայում, նա չի համարձակիլ չարձակել, երբ նրան հրամայում են, եթէ մինչև իսկ դիմացը կանգնած է իւր եղբայրը, քոյրը, հայրը, մայրը... այս շատ-շատ լաւ գիտէ դիպլոմատեան... Ոչ մի հրամանատար այդպիսի հրաման չի արձակիլ, եթէ նրան պատկրած, հրահանգ և իրաւունք չէ տւած: Չինուոր մի գործիք է, որ դնում է գործադրութեան մէջ հրամանատարի միջոցով, իսկ վերջինիս գործադրութեան մէջ դնողը Քարձրն է, որի ձեռքին է ամբողջ երկրի ղեկը և ճակատագիրը, որից կախած է միլիօնաւոր մարդկանց կեանքը. չարիքի զխաւոր աղբիւրը սա է իսկ միւսները երկրորդական և միջնորդական դեր են կատարում: Տարբերութիւնը երկրորդականների վերաբերմամբ լինում է միայն գործադրութեան աստիճանի և չափի մէջ: Վարձեալ ով է մեղաւորը...

Մի է մեղաւորը.—նա, որ դարբերով կեղեքում, հալածում, բռնաբարում է. նա, որ Մուշում, Եւզոկեայում և ուրիշ տեղեր կոտորած արեց, որ բանաւորը լք-

րել է հազարաւոր հայերով և սրանց ենթարկել ան-
լուր տանջանքների նա, որ կախաղաններով է զբարձա-
նում...

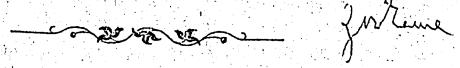
Ո՛վ է մեղաւորը.— նա, որ գրգռում է տաճիկ ժողո-
վորին հայերի դէմ, որ մօլլանների, աղնակահանների, գո-
ղերի ու աւաղակների բարեկամն ու խրախուսողն է,
որ նաղիմ-Թահսի-Չաքի-Քահրի արիւնքուռուշտ, լէշակիւ
պաշտօնեաներ ունի...

Ո՛վ է մեղաւորը.— մեղաւորը նա է, որ հրամայում է
մորթնուել երեխաներին, յղի կանանց արգանդները
պատռտել, կանանց ու տղամարդկանց խարոյկի վրայ
բարձրացնել, կենդանի-կենդանի թաղել, կաշին մաշկել,
մարմնի զանազան անդամները կտրտել. նա, որ Սասու-
նը աւերակ է դարձրել, նրա գաւակները կոտորել, ցիր
ու ցան արել. նա, որ հենց այժմ, Քննիչ-Յանձնա-
խմբի աչքի առջև, ամբողջ երկիրը զինուորական շքի-
թաներով է կապել, տէրրորի մատնել՝ ճածկելու, անհե-
տացնելու իւր ոճրագործութիւնը. վերջապէս մեղաւորը
նա է, որ Հայաստանը դարձրել է «սպանդանոց» է
դարձրել...

Եւ այդ մեղաւորը ս ու լ լ թ ա ն ի կ ա ո ա
վ ա ր ու թ ի լ ն ն է:

Այս բոլորից յետոյ չպէտք է տարօրինակ ու այլան-
դակ ընդունել այդպիսի մի հարց և համարել դիպրո-
մատիայի կողմից մի բաւականին անտաշ, կոշտ խաղ.
մի խաղ, որ վերաբերում է ամբողջ մի ժողովրդի, մի
երկրի ձախտագրին: Այդ խաղն է՝ իման չի նստիլ դիպ-
րոմատիային: Հայ ժողովուրդը ցոյց կը տայ, որ իր ձա-
կատագիրն իրենից է կախած: Ի՞նչ օմատեան թող փընտ-
րի յանցաւորը. մինչև նրա գտնիլը, հայ ժողովուրդն
իր արիւնով կը ներկէ իւր հայրենիքն ընդհանուր ա-
պստամբութիւն անելով. և այն ժամանակ մեղաւորը կը
գտնուի: Բայց արդէն ուշ կը լինի... հրդէհն արդէն
բռնկած և շատ բան այրած կը լինի...

Այն ժամանակ ո՞վ կը դառնայ մեղաւորը...

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Յ

Իրերի ներկայ դրութեան մէջ տաճկահայ ժողովրդի
փիճակը չափազանց կրիտիքական է. սուլթանի կառավար-
ութիւնը որի աւանդական քաղաքականութիւնն է
ճածկել լոյս աշխարհից ամեն բան, հակառակ իւր օր-
հասական ջանքերին, չկարողացաւ վերջապէս Եւրոպայի
առջև չբարձրացնել այն վարագոյրը որի ետևը, բեմի
վրայ կատարեցան այնքան արիւնալի գրամաներ:

Եւրոպական Քննիչ Յանձնաժողովը վաղուց հասել է
Առաջ և առաջ է տանում իւր խուզարկութիւնները.

անկասկած քննութիւնը նրան այն հետևանքին կը հաս-
ցընի, որ Տաճկահայաստանում կատարած գաղանու-
թիւնների վերաբերմամբ արտասահմանեան մամուլի մէջ
արձանագրած փաստերը դեռ ևս շատ աննշան, հազիւ
տասներորդ մասն են կազմում տեղի ունեցած քստմե-
լի իրողութիւնների: Թիւրքաց գործերում այս օտար
միջամտութիւնը առիթ է տուել բնականաբար մահմե-
դական ազգաբնակչութեան զանազան մտածողութիւնե-
րի. ինչ որ էլ լինին դոքա այնուամենայնիւ պարզ է,
որ եթէ այս անգամ էլ Հայկական Հարցի վերա-
բերմամբ Եւրոպական դիպրոմատեան դրակն և վճռա-
կան հետևանքների չհասնի, թէ սուլթանի կառավարու-
թիւնը և թէ կոյր թիւրք ժողովուրդն ա յ լ և ս ա ր-
խ է յ ի ն ա ց ա ծ, պատրաստ պիտի լինին իրենց վրէժխրդ-
րութեան բոլոր սարսափը թափել այն խեղճ հայերի
գլխին, որոնք այսպէս ասած, անընդունակ դոնեցան
մի անգամ էլ խեղդել իրենց ձայնը, լռել սարսափե-
լի հարածների տակ և դո՛հ լինել դողորմածասէր տու-
թանից», որ բարեհաճեց բարբարոսաբար մի ամբողջ
աշխարհ, մի քանի տասնեակ հազար ժողովուրդ պատ-
ժել, ոչխարի պէս կոտորել, ուղիղ ճանապարհի վրայ
կանգնեցնելու համար: Ի՛նչ ասել կուզի՝ որ առան-
ձին մ'իջոցներ ձեռք առնւած են արգելելու
հայերին, որ սօքա ոչ մի բողոք չկարողա-
նան ներկայացնել Քննիչ Յանձնաժողովին:
Չնայած մեծ զգուշութեան երեք սասուցիներէջ երկու-
սը խոյս տալով, հազիւ ազատեցան, իսկ մէկը ձերբա-
կալեց միմիայն նրա համար, որ համարձակել էր Քնն-
իչ Յանձնաժողովին մի յիշատակագիր ներկայացնել
Սասունի վերջին խժգժութիւնների մասին: Գլուխը կոր-
ցրած կառավարութիւնը աշխատում է, ահագին փող
է ծախսում, շնորհակալութեան գրքեր ձեռք
անցնելու համար, բարձրախառաբար ամեն տեղ այ-
գելքների է պատահում ժողովուրդը կարծես թէ հաս-
կանում է այս պատմական ըոպէի ահագին նշանակու-
թիւնը և կամենում է ոչ մի կերպ մեղադրանք չհր-
ւիրել իւր վրայ ապագայի առջև: Բողոքում մի քանի
իշխաններ նախամեծար են համարել փիթել բանտերում,
քան կատարել վայրենի կուսակալի կամքը-ստորագրել
շնորհակալութեան թուղթը: Արքայպէս ինչպիսի հրէշ
կարող է համարել այն հայը, որը հանգիստ խղճով
թղլ տայ իրան յեղաշրջել փաստերը, մինչդեռ դոքա
նոյն իսկ թիւրքաց բերանում այնքան պերճախօս են:
Ունեցէք մի կամ երկու ծանօթ այստեղի նշանձի թա-
փուրից՝ որը ուղարկեց Սասունի վրայ, տաքացրէք նը-
րանց պողպղ և տեսէք թէ ի՛նչն են պատմում, ինչ
փայլուն գոյներով նկարագրում իրանց սխրագործու-
թիւնները: Քաղցած զինուորներ այժմ փողի տէր են դա-
ռել. համը բերանները մնացել է, և հենց այդ պատ-
ճառով այստեղ օր ցերեկով մարդիկ են կողոպտում:
Ի՛նչէ՞-Պոլիսից՝ որտեղ դոնուում են Տաճկական ամրու-
թիւնները, անմասնք անցնել անհնարին է. ցօղքերը
չբնակայ ամրացներից ցած են իջնում և պատահած
ձամբորդին հային անշուշտ կատարողապէս մերկայեցե-
լուց յետոյ բաց թողնում. շատերը աւելի ծանօթ բարդի

են արժանանում, նոքա ունեցածից շոկ շատ անգամ կեանքերն էլ են տուժում. դեռ անցեալ օր թիւրք զինւորներն այնպէս սարսափելի ծեծ էին տւել մի հայի, որը հետեւեալ օրն իսկ ծանր տանջանքներից մեռաւ: Գոքա չեն բաւականանում քաղաքից դուրս արած շահատակութիւններով. մի շաբաթ առաջ քաղաքին Գենէրճի կոչւած փողոցում բռնել էին առաւօտը վաղ եկեղեցի գնացող լուսարարին, մի լաւ ծեծել, ամեն ինչ վրայից առել, նոյն իսկ եկեղեցու բանալին:

Տուրքերը հաւաքում են ամենայն խտութեամբ. աւուր հացի կարօտ հայ արհեստաւորը, հայ գիւղացին ստիպւած է զրկւել իւր ամենապէնսական անհրաժեշտ պէտքերից կառավարութեան ծակ գանձարանը լեցնելու համար: Հարկահաւաքներն էլ շարեւ են պատուէր են ստացել պարտքը չվճարողին բանտարկել տալ, իսկ այդպիսիների թիւը հայերի մէջ առնւազն 1000-1500 հոգի է բանտային շէնք էլ հարկաւոր է, թէ՞ ոչ:

Առանձնապէս անտանձի է դառել և հայ առևտրականների դուրսիւնը. կանխիկ առևտուր Ասուած տայր «Աեաւուրուն մալի հալալ օրը» ասում են թուրքերը և փառաւորապէս կուլ տալիս իրանց պարտքը. Տէօյլէթէ խային էրմէնիլէր բառերը այժմ աւելի յաճախ լսում են թուրքերի բերանից. պաշտօնական անձինք մինչև անգամ հակառակ թիւրքական փոխտիկային, չեն կարողանում ծածկել իրանց ատելութիւնը դէպի հայերը և արտայայտում են նոյն իսկ դատարանական սրբահանութիւն: Անցեալ օր Մահմէտի Էփրի բաշքեթիպը (առաջին քարտուղարը) ինչ որ գործի պատճառով ամբաստանեալ երեք հայերի ցոյց տալով՝ դառնում է դէպի ամբաստանող թիւրքը և մի քանի ունկընդիւնների ներկայութեամբ ասում՝ դատարանի մէջ. «Բեն բու փոխարա թարաֆ մի չէքիտօրում, օնլար էրմէնի, պիզ կըսամուուլլահ իսլամ վէ տին զարտաշի» (ես այս ք... կողմը բռնում եմ միթէ, նոքա հայ, իսկ մենք, փառք Աստուծոյ, իսլամ և կրօնակից եղբայրներ): Այս խօսքերը ասում է արդարութեան պաշտօնեան, դատարանի մէջ... Մնացածը կարող էք ինքներդ երեւակայել:

Այս շաբաթ կատարւած խուզարկութիւնից երևաց, որ սասունցի ութը առևանգած աղիկներ իսլամացնելու համար պահուում են այստեղ ինչ որ մօլլաների տանը. թշուառ սասունցին զրկեց իւր կեանքից էլ գոյքից էլ, պատուից էլ... Ծողովուրդը խորը յուզւած է, նա իւր աչքերով տեսնում է ամեն ինչ և սպասում է, նորա համար ինեւ կամ չլինելու ժամը մօտեցել է:

Ծողովորդի չքաւորութիւնը Եայրայեղութեան է հասնում. հարիւրաւոր բնանիւթներ մնացել են մի կտոր չոր հացի կարօտ. հենց այսօր մուստիկը աճուրդով ծախում էր 45 հայի տուն: Քաղցած մարդու աչքին տուն կերևալ:

Այս րոպէիս ստացւեց հետեւեալ տեղեկութիւնը. — Քաղաքից մի ժամ հեռաւորութեան վրայ գանուղ Սովուղչեքմուկ գիւղից Պօտոս քեհի տանից մի երիտասարդ գիւղ վերադառնալիս պատահում է մի քանի թուրք սրիկաներու, որոնք անառակ կանանց հետ գը-

նախ են եղել մուհամէդի դրախտում զարձանալու, յարձակում են դոքա հայ երիտասարդի վրայ և սարսափելի կերպով ծեծում են. խեղճը բոլորովին ջարդուած, հազիւ հասնում է գիւղ և մեռնում 6 ժամից յետոյ: Քննիչ Յանձնաժողովի եւրոպական պատւիրակները եռանդով գործում են: Չնայելով այն սարսափելի տէրորին, որ կառավարութիւնը տարածել է հայ ժողովրդի մէջ, չնայելով նոյն իսկ բազմաթիւ և ամեն կողմ վխտացող թիւրք և հայ լրտեսներին, հայերը դարձեալ յաջողել են տեղեկագիր ներկայացնել Քննիչ Յանձնաժողովին: Սուլթանի կառավարութեան գործ դրած ջանքերը ապացուցանելու, թէ կոտորածի պատճառն իրանք հայերն են եղել, միանգամայն ապարդիւն են անցել:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Ս Ի 8

Բարձրագոյն գաղտնի հրաման. — Սուլթանի խելացնոր բռնապետութիւնը սարսափահար Սասնոյ կոտորածի աշխարհադրոյք ձայնէն, գտած ընդհանուր համակրութիւնէն և շարած ազատամիտ, մարդասէր, անկաշառ եւրոպական ու ամերիկական մալոյ, հասարակութիւններու յարուցած բարձրաձայն, ցասկոտ բողբներէն, ընդհանուր ցոյցերէն, վարկեան մը փորձեց իր պաղարիւնութիւնը գտնել և վերահաս վտանգէն իր քայքայւած դահը փրկել և հայկական շարժումները դադրեցնել, խեղդել արմատական միջոցներով: Չար սուլթանի շողբորթ, աւաղակ, Տլու ծառաները նախաբաները խորհուրդի կը հրաւիրին. խորհուրդ խորհուրդի կը հետևի. վերջապէս թիւրք դիպլոմատները խնդրեցնուն զօռ կուտան և կը վճռեն հայ յեղափոխական շարժումները արգելելու, խեղդելու համար հետեւեալ արմատական միջոցները անմիջապէս ի գործ դրնել. 1) զօրացնել թէ ի Պօլիս և թէ բոլոր քաղաքներու և գիւղերու հայաբնակ թաղերու մէջ ցորեկեայ և գիշերային ամենախիստ հսկողութիւններ: Այս ցորեկեայ և գիշերային հսկողութիւններով թուրք պաշտպօզուկ բռնապետութիւնը կը յուսայ, թէ ոչ միայն պիտի արգելէ յեղափոխական գումարումները, խորհրդակցութիւնները, տեսակցութիւնները ու շարժումները, ոչ միայն պիտի ջլատէ, չեղքացնէ մնացորդ ազատ, տկար յեղափոխականները, ոչ միայն այդ ճարպիկ, արմանք զարմանք շարժող, վերին աստիճանի նուրբ սրամիտ թուրք դիպլոմատներու խելապատակի ծնունդ, գանգերուն շուք, պատիւ բերող դրական միջոցով պիտի արգելք ըլլան հայ յեղափոխականներուն նորէն զօրանալու, նոր շարժումներ առաջ բերելու, այլև պիտի վերջապէս յաջողին եղած սակաւաթիւ, տկարացած (իրենց կարծիքով) քօմիտէներն ու քօմիտաճիւները ձերբակալել վեհափառ սուլթանի շնորհիւ և վերջապէս օձը իր բնի մէջ խեղդել: Այս բարձրագոյն գաղտնի հրամանը հաղորդեցաւ ասկէ 2 ամիս առաջ բոլոր վալիներուն, միւլթասարիֆներուն, գայմագամներուն և միւղիներուն ի գործադրութիւն: Մեզի հասած տեղեկութիւններէն կիմանանք

որ յիշեալ գաղտնի հրամանը ամեն ուրէք Գործադրել սկսած են ամենայն ճշտութեամբ և ցորեկեայ ու գիշերային խիստ հսկողութեան ենթարկւած են հայերը: Բայց չնայելով այս խիստ հսկողութիւններուն, տակաւին ոչ մի քովտէ, ոչ մի քովտաճի ոչ միայն չձեռքաւարեցաւ, ոչ միայն շարժումները չարգելեցան, այլ և աւելի մեծ չափեր առաւ յեղափոխական պայագրանդան, յեղափոխական ընդդիմադրական ոյժը, իսկ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օր առօր զօրանալով, աւելի ամրապնդելու վրայ են: Շատ չանցած, սուլթանի բռնապետութիւնը այդ ոյժի նոր ապացոյցները պիտի տեսնէ և պիտի համոզուի, որ այսուհետև բռնապետութեանը կը մնայ խոնարհել մեր առջև...

Սուլթանի մեծանուն գիւղումներու երկրորդ և ամենազօրաւոր զէնքը ի սկզբանէ անտի եղեր է և է կաշառքը, օսմանեան լիւրաները: Գաղան սուլթանը արտօներ է եպարքոսին և նախարարական խորհրդին ոչինչ չխնայել կաշառելու Պօլսի եւրոպական դեսպաններուն, դեսպանական կցորդներուն, ազգեցիկ եւրոպացիներուն և եւրոպական նշանաւոր լրագիրներու խմբագիրներուն ու թղթակիցներուն: Սուլթան Համիդը մինչև իսկ իր սեպհական գանձէն 300,000 ոսկի տւերէ այդ նպատակաւ: Այդ խորհրդի մէջ որոշուեր է թէ Պօլս և թէ Եւրոպա յատուկ թերթեր հիմնել և յատուկ թղթակիցներ վարձել: Այս հրամանը ևս սկսած են ամենայն ճշտութեամբ ի գործ դնել և այդ որոշումէն տակաւին 2-3 ամիս չանցած, կրուի թէ գանձարանը ոսկի չէ մնացեր, այնպէս որ սուլթանը հարկադրուեր է դարձեալ 100,000 ոսկի տալ սեպհական գանձարանէն:

Սուլթանի կառավարութեան բոլոր գործ դրած միջոցները կաշառել Պօլսի եւրոպական դեսպանները, բացառութեամբ ամերիկեան դեսպանի, ապարդիւն անցան: Կառավարութեան յաջողեց 500 ոսկիով կաշառել ազգուրաց, դաւաճան հայ-կաթողիկէներու պատրիարք Ազարեանին և Ազարեանի ձեռքով Ամերիկեան դեսպան Թըրըլին 25,000 ոսկով: Փորձած են, կրուի, կաշառել և Քննիչ Յանձնաժողովի եւրոպական ներկայացուցիչներուն և թարգմանին, բայց, կրուի, չեն յաջողած, միայն վերջերս հաստատեցաւ, որ թարգմանը կաշառւած է եղեր, ուստի և փոխեցաւ: Պօլսի դեսպանական պահանջի հիման վրայ նոր թարգման նշանակեցաւ Կարնոյ Փրանսիական հիւպատոսարանի թարգմանը, որը հայ-կաթողիկէ է և հայատեաց: Շատ ցաւալի է, որ Պօլսի դեսպանները չկրցին Բ. Գոան ընդունել տալ թարգմանի պաշտօնի համար աւելի վստահելի, ազնիւ, անկաշառ անձ մը: Յիշեալ թարգմանը արդէն յայտնի է իւր թիւրքամոլութեամբ և արդէն շատունց, տակաւին այդ պաշտօնին չկոչուած, կաշառւած է եղեր: Մենք արդէն ոչինչ նշանակութիւն, բնաւ կարեւորութիւն չենք տար. քննիչ յանձնաժողովին և մենք ոչ միայն ոչինչ չենք սպասեր այդ ժողովէն, այլ և կը ցաւիւնք, որ շահասէր, եսամոլ Եւրոպան այդպիսի ձևական միջոցներով կուզէ խաբել մոլորեցունել հայ ժողովուրդը, յուսադրել միամիտ հայերն և իրենց միամիտ առաջնորդներն ու զուր ձգձգել հայկական խնդրի լուծուածը: Քննիչ յանձնաժո-

ղովը պարզ նախատինք մըն է եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու համար և ապացոյց անոնց անքրիստոնեայ, անմարդասէր ու շահասնդրական ընթացքին: Այս կարծիքի են նոյն իսկ եւրոպական ազնիւ, անկաշառ լրագրներն ու եւրոպական հասարակութիւնները: Մենք միայն կամեցանք արձանագրել յիշեալ դէպքը և զգուշացնել թէ հայոց ազգը և թէ անոր վարիչ պարագլուխներն ու պաշտօնական անձերը կամ ժողովները: Հայ ժողովուրդը թող իր յոյսը դնէ միմիայն իր վրայ, մահ զգեցած հայ յեղափոխականներու, արիւնոտ յեղափոխութեան վրայ և անոնց աջակցէ, անոնց օգնէ, անոնց պաշտպանէ, որոնք պիտի հարկադրեն թուրք բռնապետութեանը ոչ միայն խոնարհել հայ ժողովրդի արդարացի պահանջներու առջև, այլ և պիտի ստիպեն շահամոլ եւրոպական պետութիւններուն վերջ տալ իրենց անքրիստոնէական, անմարդասէր ընթացքին և հայկական խնդրին լուծմանը իրենց օժանդակութիւնը շնորհել: Եւրոպական ազատամիտ, անկաշառ մամուլը և մարդասէր հասարակութիւնները մեզի հետ են, որով մենք քաջալերւած, կը շարունակենք մեր կռիւը... մի քանի հարւած ևս և սուլթանական գահը կը փշուէ, կը խորտակուի և մենք կը ստանանք մեր ցանկալի ազատութիւնը...

Հարեմի գարշելի կեանքի մէջ սնւած, հարեմի գարշահոտութիւնով մեծցած, հարեմի վաճառու միջնորդի մէջ աճած անբարոյական սուլթան Համիդը մինչև իսկ իր սուլթանուհիները, իր հարեմի գեղուհիները, իր կիները աճուրդի հանած է հրապուրելու համար Պօլսի եւրոպական դեսպանները և անւանի, ազգեցիկ եւրոպացիները: Թշառական, իր թշառ գոյութիւնը, իր քայքայուած բռնապետութիւնը պահպանելու, հայկական արդար դատը խեղդելու համար, երբ տեսաւ իր աղաչանքները, իր դիւանագիտութիւն-խորամանկութիւնը իրեն չօգնեց, պարպեց իր գանձարանը, երբ այս ալ չօգնեց, իր կիներու վրայ դրաւ իր վերջին յոյսը...

Թիւրք յեղափոխական շարժումը որքան ալ թոյլ, որքան ալ տկար ըլլայ և իր սկզբնաւորութեան մէջ, այսուամենայնիւ իր գոյութիւնը այսօր փաստ է, իրողութիւն է:

Թիւրք յեղափոխականները վերջերս Պօլսի քանի մը թաղերը սուլթանի կառավարութեան դէմ յայտարարութիւններ տարածեցին մեծ յաջողութեամբ: Առաւօտ մը թիւրք յեղափոխականները քանի մը ծրար յայտարարութիւններ, իբրև անպէտք թուղթ, աժան գնով կը ծախեն հալածիչներու, որոնք հալւայ ծախած ատեն հալւան կը փաթաթեն յիշեալ յայտարարութիւններու մէջ, կը տան: Նշան-թաղ սուլթանի հաւատարիմ շուներէն մէկը հալւան կլլէին ետքը, կը կարգայ յայտարարութիւնը, անմիջապէս ոստիկանութեանը կիմացունէ, որը կը ձերբակալէ յեղափոխական կարծած պարսիկ հալածիչ: Հարցաքննութիւնները տեղի կուենան պալատին մէջ, բայց արդիւնքը... ոչինչ: Պարսիկ տգէտ, անգրագէտ հալածիչ կը պատմէ, որ լուս-ու-մութիւն, երբ իր սովորութեամբ սկսաւ հալւա պօռալ և ծախել, փողոցի մը մէջ մարդ մը 30 փարսյով ծախեց իրեն յիշեալ թուղթերը որոնց ինչ ըլլալը չի գիտեր,

վասնդի կարգալ գրել չգիտեր: Պարսիկ քանի մը հալ-
լաճիններ տակաւին բանտարկւած էր մնալ:

Յայտարարութեան մէջ կարճ և ազդու կերպով ցոյց
է տրւած Թուրքիոյ հոգեվարք դրութիւնը, անոր մտա-
լուտ մահը, եթէ վերջնական դարման ձեռք չառնուի ա-
նոր փրկութեան համար: Յայտարարութիւնը կը վեր-
ջանայ ազդու հրաւերով մը, որով թուրք յեղափոխա-
կանները կը հրաւիրուին միանալ և տապալել գազան
Սուլթան Համիդը, որու թագաւորութիւնը Թուրքիոյ լայ-
նածաւալ կայսերութեան համար աղէտներու, արհաւիր-
ներու, կեղեքումներու և թշուառութիւններու երկար
շարք մ'է եղեր...

2 Մ Շ Ա Ա Ծ Ա Գ

Հարստահարութիւն, ճնշում և կեղեքում իր վերջին
գազաթնակէտին է հասած մեր այս թշուառ գաւառակի
մէջ: Ահա մի խիստ համառօտ պատկեր այդ անտանելի
դրութեան:

Խիստ հարստահարութեան ու թալաններէ երկիրը ա-
մայացած, աւերակ է դառած յիշնորհս վեհ սուլթանի:

Ամբողջ 6 տարի է, որ կը տիրէ մեր երկրին մէջ ան-
բուր խոփութիւնը, սպանութիւնը և ձերբակալութիւնը.
մարդ չմնաց, որ չձաշակէր այդ պտուղէն: Թուրքեր ու
քուրտեր միացած են մեր դէմ, ի բաց առեալ բռնա-
կալութեան բարբարոս ուժերը, որ երդւեր են գարնան
խապառ ոչնչացնել հայ տարրը, եթէ յաջողի...

Բանտերը լիքն են անմեղների սուտար խմբերով: Չքա-
ւորութիւնը, նոթութիւնը ալ մեզ սուլթանական դարձեր
են: Շատ գիւղերու մէջ երկրագործութիւնը դադրած է.
Ժանգոտած է հայ գիւղացու գութանն ու մանգաղը:
Այս ամենու հետեւանքը եղաւ անցեալ տարւայ թան-
կութիւնը. ալ բան չմնաց, որ ծախեն. ոչ ոչխար, ոչ կով
և ոչ ալ որ և է պարէն: Բուրաթի տանք, թէ թուր-
քին: Հարկահաւաքները ամեն օր գիւղէ գիւղ կը շօջին
ամեն ծայրայեղութեանց դիմելով, աչքերնուն ինչ որ
հանդիպի ի վաճառ կը հանեն պարտքերու դիզման և
իրենց ծակ փորի յագեցման համար:

Գիւղաքաղաքէս 3 քառորդ ժամ հեռու Օձգեղ ա-
նուն գիւղը, շուրջ 30 հայ տներով, աւերակ է դարձեր.
բնակիչները ամեն փախեր են: Պողոսի անուն շէնը նոյն
բաղդին է արժանացած, 3 տարի է իվեր ոչ ոք կը բնա-
կի, առատ ցորենի հացի ու բազմաթիւ տաւարի տէրերը
այժմ ափ մի կորեկի ու կըլկի համար կը դողան: Կա-
ռավարութեան դրդմամբ նոյնպէս աւարի բաժին են ե-
ղած Հալթունը, Խաչտուն, Հազարի, Մուսնացի, Բազա-
բան և այլ գիւղեր:

Գեկտեմբերի վերջին էր, որ կոնսեցին Պրիկսի գեղը,
կողոպտեցին եկեղեցին և շատ տներ, վերաւորելով մի
քանի մարդ:

Գերսիմի քրտերը շարունակ իրար դէմ կոււելով եր-
կիրը աւերակ կընէին: Բարեխնամ սուլթանի կառավա-
րութիւնը այս աշիրէթներուն մէջ հաշտարար կանգնե-

լով և զանոնք իրար հետ հաշտեցնելով՝ իր ձեռքը գոր-
ծիք կընէ հայերս անոնցմով փչացնելու համար:

Խօճառ-Ուշադի աշիրէթի երկու աւազակապետները իր
ձեռքն առած է: Ասոնք են՝ Պէքօ և Քշտիկ, որոնց հա-
մազբեստ, զէնք և հարիւրապետի աստիճան տւած է և
որոնք խոստացած են իրենց Թաղար գիւղին մէջ զօրա-
նոց մի շինել և զօրք պահել, կէսը թուրք, կէսը քուրտ:
Ֆէնթարցի Տիւպը, որ իր տան մէջ հիւր եղող հայ
յեղափոխականները գիշերը քնացած ատեննին կապե-
լով՝ կառավարութեան յանձնած էր, պատանշանով և
պատիւներով մեծարելէն ետքը արձակ համարձակ կը
կործանէ և կը կոտորէ հայերուն:

Երեք ամիս առաջ կառավարութիւնը գիւղ և քաղաք
բոլոր տունները խուզարկելով՝ աւարի տւաւ, պահած
գէնք գտնելու պատրակաւ, ընդ այսմ ձերբակալեց 25-
30 մարդ, որք տարւեցան Խօլաթի կենտրոնական բան-
տը, միւթասարըֆ փաշայի առջև, իբր թէ ասոնք յե-
ղափոխական գործիչներ են: Բանտին խորքը ծանր շղ-
թաներու կապանքներու տակ սնքացին, ճւաջին. յետոյ
ամենէն ալ 50-ական ոսկի պահանջեցին. մէկ քանիսը
կրցան տուտել և ազատուիլ, իսկ մնացեալնրը կը հեծն
տակաւին:

Գեկտեմբերի մէջ բանտին կեանքին այլ ևս չգիւմա-
նալով՝ մեռան Երեց-Ագարակ գիւղէն հաճի Արթին Գօ-
լապեան, Պատուանէն՝ Ստեփան Աճէմեան և Դաւթեան
անձերը: Թուրք բռնակալութիւն, ահա քեզ 3 զոհ ևս
արիւնածարաւ գազան... հայ յեղափոխականը ատով չի
ընկճի...

Ուշապակ տրուարձանի մէջ գիշեր մը խուսմբ մի թուր-
քեր ծպտեալ քիւրտի զգեստով, կը մտնին Թագուրեան
Արթինին տունը, աւարի կուտան ամեն ինչ, յետոյ կըս-
պանան տաք ջրով խաշել զինքը, եթէ իւր պահած
ստակները իրենց չյանձնէ: Խեղճ մարդը խմոր թխելու
համար կաթսայով ջուր կը տաքցնէր նոյն ժամին. այն-
չափ կը ձեծեն, մինչև որ կը յաջողին իրագործել նպա-
տակնին: Ողորմելին մահան տագնապի մէջ է:

Երբ կը դիմնք կառավարութեան, նա իր պաշտպա-
նութիւնը զլանալէ յետոյ, յիշոցներով և վախցնելով
կը վռնտէ. «սուտ կը խօսիք, անհաւատներ», կըսէ. եթէ
քիչ մը երկարեն, յի բանտ», կը պոռան: Մեր յանցան-
քը հայ լինելն է, ուրիշ ոչինչ:

ԱՐՄՏԱՆԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ
(ՆԱՄԱԿ ԵՐՁՆԿԱՅԻՑ)

I

Խ ն դ ր ո յ ն ծ ա գ ու մ ը: 1891 օգոստ. 25-ին
Ակնաց-Լիճք գիւղացի Միւսիք Պետրոս Պուտաքեան,
իրենց գիւղի պատուելի Խաչատուրին հետ տասանորդի
տրոց վրայ վիճելով, կը բանտարկէ Խաչատուրը՝ յետ
քեզ իբր յեղափոխական կառավարութեան պիտի յանձ-

նեմ՝ ըսելով: Այս լուրը Լիճք գիւղացիք Արխանեան մէջ, Գալուստի կը հարգողեն, խնդրելով միջամտել Պետրոս Պուտաքեանի իւր չար նպատակէն ետ կենալ: Արխանեան Մեծ գիւղացի Խաչատուր պատւելի Քերէմեան, Պետրոս Պուտաքեանի ղեկելով յանձնարարական մը կուտայ: Քերէմեան Խաչատուր պատւելի Պուտաքեանի ներկայանալով, կը խնդրէ ի պատիւ յանձնարարչին ետ կենալ իր նպատակէն, որ և է համոզումի չանսալով՝ անդրուելի կը մնայ, որով Արմտանցի պատւելին սպառնալեաց սկսելով՝ յազգը քեզի պէս շատերը ջնջեց, քեզ ալ ջնջելուն վստահ եմ՝ ըսելով, զէնք կը քաշէ: Պուտաքեան անմիջապէս պոռալով, տանը մէջ պահած ոստիկան զինուորներուն կանչելով, շուտով ձերբակալել կուտայ Արմտանցի միջնորդ Խաչատուր պատւելին: Այս արարքը Լիճեցի պ. Աղէքսանդրը Մ. Գալուստի կիմացնէ, այս անգամ խնդրելով, որ մարդ ղրկէ, որպէսզի Ակն փոխադրած միջոցնուն ոստիկան զօրաց ձեռքէն առնուի: Նոյնպէս նամակ մ'ալ Բինկայ գրելով, կը ծանուցանէ, թէ Արմտայ գրած է, մարդիկ պիտի գան, իրենք ալ թող պատրաստուին, որպէսզի ձեռքերնէն առնեն: Այս վերջի նամակը տանողը անզուշաբար կը կորսնցնէ: Գժբաղդաբար սոյն կորուած նամակը Պուտաքեանի մշակը գտնելով, կը տանի Պուտաքեանի կը տայ: Միւտիր Պուտաքեան նամակն ալ, մարդիկն ալ կը ղրկէ Ակնայ կառավարութեան: Ակնայ կառավարութիւնը նամակին բովանդակութիւնը և հետևաբար Արմտայի մէջ Գոմիթէի մը նշմարելը կը հեռագրէ ներքին գործոց նախարարութեան, որկէ Գուրուզայի գայմագամին հրահանգ կուգայ խուզարկել երկու Արմտանները: Խուզարկելէ վերջ 50 ոսկի փոքր (Արմտան) գիւղից 25 ոսկի մեծ (Արմտան) գիւղից առնելով, 18-ի չափ մարդիկ բանտ կը տանի, խոստանալով, որ շուտով պիտի ազատէ: Արդարև, շնորհիւ կաշառքին, քանի մը օր վերջ բոլորն ալ կարձակէ:

Աերոյ գրեալ արձակումէն 3 օր վերջ Արմտանցի թուրքերէն Էմէր անուն մէկին գիշերանց տանիքին վերայ այրելը կնոջ ճնշուտութէն գիւղացիք կիմանան և կը լեցուին ոճրին վայրը, ջրով կը մարեն զայն և կը տեսնեն, որ մեռած է: գիշերը տեղոյն միւտիրը կառավարութեան լուր տանելով, կը դառնայ Քէշփի: Կառավարութեան գիւղ եկած պահուն ոճրագործը՝ նախուրեան Սարգիս, զինեալ՝ խոյս կուտայ, պաշտօնեայք փախչիլը կը տեսնեն ու հետամուտ չեն ըլլար ձերբակալել: Սպնեալին դրացիներէն իբր կասկածելի 12-ի չափ մարդիկ ձերբակալելով՝ կը փոխադրեն բանտը: Խնդիրը Երիզա հեռագրելով, դիպցնութեան համար բժիշկ մը կուղեն, բժիշկը գնալով, 7 օրան մեռածը գերեզմանէն կը հանէ, կը զննէ և խեղդուած ու ապա քարիւղով այրուած ըլլալը բարձր կընէ: Փախչող Սարգիսը ամեն օր Էոմէրի բարեկամները տեսնելով, կըսէր՝ յի՞ծէրը ես կապարով զարկի սպանցի, բժիշկին աչքը կոյր էր, որ կապարը չգտաւ ու խեղդուած ըսաւ, սպանցի, որպէսզի կնիկը առնեմ, և արդարև, ամեն գիշեր կուգայ Էոմէրի կնոջ հետ կը տեսնուի եղբր: Կառավարութիւնը կը լուսէ և փոխանակ Սարգիսը բռնելու, ճնշումներ, խստու-

թիւններ ի գործ կը դնէ ժողովագեան վրայ, որպէսզի կեղեքէ: Եւ արդարև 1-2 մարդ տանելով, կաշառ կառնեն ու կարձակեն: 12-ը իբր ոճրագործ միշտ բանտը կը պահէ... Ռճրէն 2 ամիս վերջ՝ եղեռնագործ Սարգիս Չիմասս գիւղը ոճիր մը գործելու աշխատած միջոցին սխալմամբ իր ընկերէն կը զարնուի, կառավարութեան և գիւղացոց կողմէ պաշարւելով, կը բռնուի, կը տարւի դէպի Տիվրիկ, ուր կը մեռնի բանտին մէջ: Այս միջոցին Պուլսէն Արմտա կուգայ նախորդ միւտիր Մ. Գէորգ Պճոյեանը, շահասէր, վատ, ցածահոգի, սև սիրտ մէկը, ինչպէս գրեթէ բոլոր հայ միւտիրները: Սա 12 տարի առաջ դարձեալ այսպիսի ոճրով մը միւտիր, էր 4-500 ոսկի կորած է: Գիւղ գալուն պէս, բոլոր իսլամները և, իր նման հայերը կը հաւաքէ գլխուն՝ ես Պոյիս լսեցի այս ոճիրը կոմիտէն է գործեր, կըսէ, ուստի նախ աշխատինք զանոնք գտնել ու անոնց դուխները ձգմէ: Արդէն ոճրագործը իրենք են, կը յաջողի: Վերջապէս 8-10 իսլամ և 4-5 հայեր բողոքելով, խնդիրը փափագած աստիճանին կը հասցնեն: Անոնց, որք հայ ըլլալով հանդերձ, մատնութեան նախապատճառ եղած են, անունները մի առ մի պիտ գրեմ: Մ. Գէորգ այս մարդոց բերնէն կառավարութեան իմաց կուտայ, թէ 12 մարդ ևս բանտ գանձողներուն հետ հաւաքելով, սպանած են Էոմէրը՝ ընկերութիւնը լրտեսելուն համար: Խնդիրը Երիզայի ընդհանուր դատախազի օգնականին հեռագրելով՝ Գուրուզա կուղեն: Յիշեալ օգնական դատախազն Գուրուզայ գալով և ամբողջ 3 օր Գէորգի հետ բանակցելէ վերջ՝ զայն միւտիր կանաւնէ վերստին և հետը գիւղը երթալով՝ կրկին քննութեան կը ձեռնարկէ: Յետ քննութեան, նոր զօրպարտեալ 12-ն ալ բանտարկելով՝ Գէորգի հետ կը խորհրդակցին խնդրոյն քաղաքական գոյն տալու մեքենայութեանց վրայ և 24 մարդ, իբր Էոմէրի ոճրագործ, Երիզա կը փոխադրեն: Արդհանուր դատախազի օգնականը Երիզա գնալէն վերջ, միւտիր Գէորգը իւր դաւերն կսկսի ի գործ դնել և իր թելագրութեամբ, իբր ոճրագործ բանտարկուած՝ Ահնաճեան Նշանը ամբաստանութիւններ կընէ Մ. Գալուստի համար՝ թէ յեղափոխականաց նախագահ, Արաբկերի ու Ակնայ ընկերութեանց վարչապետ և իր տրամադրութեան տակ դստուող ընկերութեան ամեն պետքերը հոգացող է: Այս ամբաստանութիւնը հիմն բռնելով՝ Արխանեանի տունը կը խուզարկեն: Արխանեան խոյս կուտայ: Երիզա հեռագրելով՝ թէ ընդհանուր դատախազի օգնական Բէմզին կուղեն և թէ Մ. Գալուստ Արխանեանը ձերբակալելու համար գումարտակ մի զօրք: Զօրքերն ղեկելով, Բէմզին ալ կերթայ Ժուրուցայ և կըսկըսի այս անգամ ուղղակի կոմիթէ փնտռել: Գլխիչեան Նշանաւոր մասնիչը Բէմզին լուր կուտայ, թէ Նսիկեան Նշան ընկերութեան համար վառօդ ու կապար կը բերէ, Նշանը քննութեան ենթարկելով, բան մը չյայտնելուն, զօրքերու վրանը կուղարկուի ձեռնադրու համար: Նշանի երեսը ուրբ (պէքմէզ) քսելով, ձեռքերն ու ոտքերն կապելով, ամբողջ 2 օր կիղիջ արևու տակ կայնցնելով, քննութեան կը տանին, ուր, այս տանջանքների սարսափէն, կը յայտնէ թէ Գօրտոր Փաշայեան է-

Ֆէնտի Գարահիսարէն 50 քաշ վառօղ և կապան ղրկեց Մ. Գալուստին: Այս յայտնութեան վրայ 1 մէժիտ պարգև կը տրուի մասնիչ Ազարեայի իբր վարձատրութիւն: Ահա վատ մը, որ Յուդայի չափ ալ վարձք չկրցաւ առնել: Այս պարգևին վրայ Ազարեա ալ աւելի շահագրգռելով՝ շատ մը զբաղարուծիւններ ևս կընէ: Այս մասնութեան զոհերէն որն որ չի խոստովանիր իրեն վերագրածը, կը ղրկուի զօրաց վրանը, ուր ծեծը, խոզամահակը (սօմուզ թօփի) կը սպասէ խեղճին. շատ անգամ ալ ըմբոստը վրանի բլուրէն զառիվայր կը գըլորեն: Ահա կառավարութեան օրինական քննութեան արարողութիւնը, որ իր ճշմարիտ գազանական նկարագիրը ցոյց կուտայ: Այս կարգի անլուր ճնշումներով ու տանջանքներով կը չարչարեն բանտարկեալները, որոցմէ 3-ը՝ Մկրտիչ, Ղարամկրեան և Ղազար Կիրակոսեան կը մեռնին բանտին մէջ, քթերէն ու բերներէն արիւն հոսելով:

Ամիսներով անկողին կը մնան հետեւեալները. Գէորգ Էլչպէկեան, մճ. Համբարձում Մանկիկեան, Կարապետ Հայթայեան և ուրիշները:

Այս բարբարոսական արարողութենէ վերջ 12 անձ ևս ձերբակալելով և գիւղին ամբողջ զէնքերն ու վառօղը հաւաքելով՝ կը փոխադրեն Երիզա, իբր վնասակար և արգելեալ ցուցնելու համար: Յիշեալ 12-էն զատ շատեր քննութեան ենթարկած և տանջելով՝ պահանջած ստակնին առած ու արձակած են:

Օգնական Բէմզին և միւսիր Գէորգը 2 գիւղի ունեոր դասակարգէն մարդիկ հաւաքած ու առաջարկած են 10 մարտինի հրացան գնել թուրքիւնձի լազերէն և տեղ մը պահելով՝ պաշտօնապէս ցոյց տալ իբր ընկերութեան պահած զէնքեր, որուն Տ. Պօղոս Փոքր գիւղի և Տէր Յակոբ՝ Մեծ գիւղի քահանաները չհաճելով՝ կը հերքեն: Այս եղելութեան առթիւ ամբաստանեալք վկաներ ցցուցած են, բայց կառավարութիւն ուշագրաւ եղած չէ, իր սիրելի պաշտօնէին մեքենայութիւնները երևան գալը չուզելով:

Զօրաց ժողովուրդին վրայ ըրած ճնշումը և հարիւրապետին հարստահարութիւնը:

ՄՏ. Գալուստ Արխանեանը ձեռք բերելու պատրուկով հարիւրապետը հրաման կուտայ զինուորներուն այգիները երթալ, աշխատող հարսներն ու աղջիկները նեղել, պատիւնին անարգել, ծառերը կտրել, խաղողի թուփերը վառել, տունները մտնել քննելու, բայց կողոպտելով դուրս ելնել, բռնի կայանց հանգերձի սընդուկները բանալ տալով՝ Մ. Գալուստը փնտռել: 2եր գործը այն պիտի ըլլայ, ըսելով, հալածել տնեցիները, մինչև որ ստիպուին 10-20 ոսկի տալով, դուրս հանել Միւսիր Գէորգը ժողովուրդին այս կրած զօրկանքէն ու հալածելէն օգտուելու դիտարողութեամբ ամբողջ 100 ոսկի կառնէ 2 գիւղերէն, հարիւրապետին տալով, այս հարստահարութիւնները դադարեցնելու համար. միւս կողմէն տեղական կառավարութիւնն ալ գործելէ չի դադարիր, օրը 2-3 մարդ բանտ տանելով՝ Մ. Գալուստին հետ տեսնուերես, տեղը գիտես, պատրուկելով, զօրաց վրանը

կը ղրկէ ծեծելու համար, մինչև որ քանի մը ոսկի կորզէ:

Ժողովուրդը ճարահատեալ Երիզա բողոքարկունք կը ղրկէ հարկ եղած տեղը բողոքելու համար. թաղական խորհրդոյ կնքով և 30-ի չափ ստորագրութեամբ, 680 ոսկույ առնուած կաշառքներու ցանկ մ'ալ շինելով՝ միւսիր Գէորգին, տեղական կառավարութեան, զօրաց և հարիւրապետին ըրած բարբարոսական ճնշումներն ալ կէտ առ կէտ բացատրելով:

Տրած բողոքներն Երիզայի օգնական դատախազի նրկատողութեան կը յանձնուին, որ արդէն ինքն ալ խորհրդատու և առնուած կաշառքներուն կիսարար էր. բողոքարկունքը կը բանտարկէ, սպառնալով, թէ մինչև որ այս բողոքները ջրելու համար աղերսագիր մը չտաք, բանալ պիտի մնաք:

Առաջնորդ Վարդան վարդապետը հրահանգեց մեզ, թէ կառավարութեան բողոքեցէք. ձեզ չպիտի արձակեմ: Բնականաբար պահանջած չկատարուի և ճարպիկ պաշտօնեան սպառնալիքը կը գործադրէ. ո՞վ է փնտռողը, ո՞վ է հարցնողը խեղճ հայոց վիճակը, քաշած անիրաւ զրկանքները, տառապանքները. սուլթանի կառավարութիւնը... իր հայոց նկատմամբ ունեցած բարեսրտութիւնը հանրածանօթ է: Բէմզիներ ազատ համարձակ կը կենն ու կը տանջեն արգարուծիւն փնտռող խեղճ ժողովուրդը:

Այս միջոցին Ակնէն ու Արաբկերէն վաշտ մը հեծելազօրք կուգայ Մ. Գալուստ Արխանեանի ձերբակալման օգնելու և ճանապարհին Մ. Գալուստի հետ կուրք բռնուելով՝ բաւական ժամանակ հրացանաձգութիւն կընեն և Մ. Գալուստ կը յաջողի փախչիլ. ասոր վրայ կատրելով՝ տանը վրայ կը յարձակին, եղած չեղած կը կողոպտեն: Դարձեալ կուրք կը բռնուին Գալուստի հետ, այս անգամ Արխանեանի ընկերներէն մին ձեռք կիսայ, սակայն Արխանեան, 10 ժամ գիմագրելէ վերջ խոյս կուտայ. զինուորները վրէժսին լուծելու համար կրկին տան վրայ կը յարձակին, զի արդէն նպատակնին, գործերնին կողոպտել է, այսպէս առիթներու կը սպասեն անյաղթ թշնամիէն կրած պարտութեան ռիսկերն ժողովրդէն հանելու համար և կողոպուտի ձեռնարկելու զինուորներու երկու անգամ տնէն ըրած կողոպուտը 1500 ոսկի կը հաշուի. ինչ հիանալի պաշար, որս անօթի գազաններուն: Երկու գիւղերու նիւթապէս վնասը մօտ 4000 ոսկի կը հասնի, թող բարոյական անչափ կորուստները. ժողովուրդը ամեն կողմէ ճարահատ պատրիարքարան կը դիմէ՝ դարման սպասելով սեւերես Աջգեանէ, որ կարևորութիւն չի տար. բաղդին բերմամբ ձըմեռը շուտ վրայ գալով՝ զինուորները ետ կը կանչին. իսկ կառավարութիւնն ու Մ. Գէորգ մինչև ցարդ կը շարունակին իրենց կեղեքումները: Այսօր Արմտանի մէջ մէկը չկայ, որ 5-6 անգամ բանդարկուած ու կաշառ տուած չըլլայ:

— Բէմզիներ Երիզայի բանտարկելոց ըրած ճնշումը: Բէմզին ահարկու և բիրտ խստութեամբ Երիզա գրտնող բանտարկեալները կսկսի քննել. իր սպառնալիքներէն վախցող ու մասնութիւն ընողները միայն 3 են. Կարապետ Գլձեան, Թօփալ Վարդան, Գէորգ Մուրա-

տեան, որոնք այսօր մեռած են: Բացի թօփալ Ղարդանէ, վերջի 12 բանտարկեալները, երբ Երիզա կը բերւին, կառավարութեան իրենց վրայ ի գործ դրած զեղծմանց, ծեծերուն, տանջանաց դէմ բողոքելով, եղած քննութեանց ապօրէն ըլլալը կը յայտարարին:

Բէմդին՝ այս բանէն կատարելով, շատ հայհոյանքներ, սպառնալիքներ կ'ընէ՝ «տօքթ. Փաշայեանը ձեզ հրահանգեց, որ կառավարութեան դէմ բողոքէք» ըսելով: Նոյն իսկ տօքթ. Փաշայեանի վրայ ալ խիստ ճնշումներ ու սպառնալիքներ բանեցուցած ու տօքթորին տւած յանդուրէն, բայց օրինական պատասխաններէն այնչափ փրկուած է, որ քննութեանց թղթերու տակ իր կողմէն նշանաւոր շէհր (բացատրութիւն) մը տւած է տօքթ. Փաշայեանի մասին՝ թէ «երեք տարիէն աւելի անընդհատ Արմտայի ընկ. կազմակերպութեանը և զօրութեանը աշխատեր է» և ասկէ ալ չը դոհանալով, ոտքին ալ շղթայ կը զարնէ:

Կ. Պօլսի մէջ ձերբակալուող և Գուրուչայ քընուող Եղիա Էլպէկեանի մատնութիւնը:

Կօմիտէին վերաբերող ամբողջ ամբաստանութիւնները այս անձին տան մէջ կատարուած է. սա քննութեան մէջ ինքնիրեն կսկսի յերկրել՝ յեղափոխական խնդիրներ, ուրիշներու ըսածներուն հաստատութիւն տալ և այնչափ կը մեծցնէ իր զրպարտութիւնները, որ առասպելի կը մօտենան. իր ամբաստանութիւնները կը բերէ տօքտորին ու մհ. Գալուստին վրայ կը հիմնէ. այս մատնութիւնները լոկ տունը երթալու և իւր գազանական հաճոյքը յագեցնելու համար է ըրած. ահա նշանաւոր վատ մը, որ վարկենական հաճոյքի մը համար խիղճ կ'ընէ 50 մարդու վրայ սոսկալի զրպարտութիւնք ընել և հաստատել:

Մ. Գալուստին ձերբակալուումը.

Մ. Գալուստ ամբողջ տարի մը փախստական պտտելէ և քանի մը անգամ կուրի մտնելէ վերջ, Չերմա անուն քարայրի մը մէջ կը պաշարւի բազմաթիւ ոստիկան զինուորներէ և 400-ի չափ թիւրք խուժանէն: 3 օր անընդհատ կուտելով և դիմադրելով, անօթի ծարաւ կը տոկայ իր վրայ տեղացող կապարներուն ու անհաւասար զօրութեան: Երրորդ ցերեկը ընկերներէն մին կիլնայ, մէկ ընկերն ալ թուէն կը վերաւորւի, ուրկէ թշնամիները կօզտւին և քարայրի մէջ մնացածներն ալ ձեռք ձգելու կը ձեռնարկին: Տ. Յակոբ քահանան ու Մ. Գալուստի մայրը միջնորդ կը ղզկեն Գալուստին զինաթափ ընելու համար. անվեհեր Գալուստ անօթութենէ պարտուած և ուժի չգոյութիւնէն կը բռնադատուի անձնատուր ըլլալ: Իր ընկեր Խորէն ևս կը յանձնուի և Հասան չաուուշի կողմէ կը սպանուի:

ԿՐՕՆԸ ԳԻՄԱԿ Է

Սուլթանի կառավարութիւնը, չի բաւականանում միայն իւր երկրում գտնուող մահմեդականներին գրգռելով հայերի դէմ: Նոյն կրօնական դիմակի տակ նա գրգռել

է և Անգլիայում բնակուող մահմեդականներին, որոնք միտինգներ կազմելով բողոքել են անգլիական կառավարութեան ընթացքի դէմ «յանուն մահմեդականութեան»: Պ. Մ. Չերազը Էդինբուրգում արտասանած իր մի ճառով պատասխանում է նրանց և պարզ յայտնելով, թէ հայկական շարժումն ամենեւին կրօնական բնաւորութիւն չունի, թէ հայերը չեն յարձակուում տաճիկների, քրդերի, չեքքեզների վրայ իբր մահմեդականների, որոնք ոչ պակաս ճնշուած են կառավարչական պաշտօնեաներից, բերում է ի միջի այլոց հետեւեալ հետաքրքիր փաստը.—

«Մուստաֆա փաշան դաշն է կապել Իսմայիլ բէյի հետ թայի(°) ցեղը ընկճելու համար: Նոքա մղել են նրա վրայ կանոնաւոր զօրքեր, որոնք նրանց հրամանով բռնաբարել են կանանց և կոտորել տղամարդկանց: Մուստաֆա փաշան հրամայել է պատրաստել մի մեծ խարոյկ և այրել Բերվարի քիւրդ ազնւական Բագուկի հօրեղբօր որդուն: Ինքըն էլ չիբուխը բերանին կանդնած՝ զարձացել է այս սոսկալի տեսարանով: Այդ հրէջը պատժից ազատ մնալու համար ծծում է քիւրդ գիւղացիների արիւնը և իւրաքանչիւր տարի 6000 օսմանեան ոսկի Երզնկայի տաճիկ պաշտօնեաներին է ուղարկում նրանց կաշառելու համար... Ինչպէս ամեն մի հայ, այնպէս էլ ամեն մի քիւրդ զոռու է, որ իր կեանքը վտանգի մէջ է և իր ապահովութիւնը որոնում է պանդխտութեան մէջ: Բազմաթիւ քիւրդ գիւղերում կարելի է պատահել կիսամերկ, քաղցից մեռնող, կրմախք դարձած կանանց և երեխայոց որոնց իսկական տեղը եթէ ոչ հանգստարանը՝ հիւանդանոցը պէտք է լինի»:

ԱՐՁԲՔ ՕՐՀԱՍՍԿԱՆՔԻ ՀԶՕՐԱԳՈՅՆՍ ԿՈՒԻՆ

«Հնչակը» մեր պահանջի ճնշման տակ վերջապէս բարեհաճեց ի կատար ածել մեր մասին «իւր ուրիշ բաներ յայտնելը, այլ եւս ուրիշ կերպ վարելը», առաջ բերելով այն «փաստը», որի հիման վրայ որոտայով սպառնալիքներ էր կարգում մեզ և մեղադրում «գրական գողութեան» մէջ: Ահա «Հնչակի» «փաստը»(°°), որը նոյնութեամբ առաջ ենք բերում:

«Պէտք է լաւ գիտնալ, որ առանց իմ թոյլտուութեան երկու անգամ (միայն երկու անգամ. չէ՞ որ այ. Յոմբազարապետը ասում է Մուշեղ և Մասունի «մի քանի» թղթակցութիւնները) զբրկածս տեղեկութիւննիս արտագրելով զրկած են այդ «Իրօչակի» և այլ խմբագրութեանց... (°) Կրեցի, որ իթէ այդպէս լինի այլ եւս ոչ մէկուն չը պիտի տեղեկութիւններ «հանդրդեմ», (ուրեմս հնչակեան Մուրատը տեղեկութիւններ էր հաղորդում դաշնակցականներին. Ինչհն, Խ՛նչ կապ կար. այ. Հրապարակասուր (°) այդ մասին համաստեղութեամբ լուրթիւն է պահպանում) այլ ուղղակի խմբագրութիւն «Հնչակի», պիտի ուղարկեմ, (ինչհն հենց սկզբից չէր ուղարկում կամ թէ չէ «գողութիւնը» տեղեկուններուց յետոյ ինչհն շղարկեցրեց տեղեկութիւններ հաղորդել) ուր տպւելէն վերջ ամենքը կը կարդան: Աւելի որոշ կարելի է ասել այսպէս որ ես բերանացի իւրաւունք տւած եմ (այ. Յոմբազարապետն ասում է վերցրել են ինքը) ՄԻՍՅՆ ԿԱՐԴԱՆՈՒ և «Հնչ.» խմբագրութիւն զբրկելու, իսկ անոնք... են այդ անպատեհութիւնները արդէն գուշակելով գրած էի...»

Ահա «Հնչակի» «փաստը, գօղումէնտը», որ, ինչպէս ինքն է ասում, քաղում է Մուրատի ամենավերջին նամակների մէկից: Թող ներուի մեզ, որ մենք այդ նամակը չենք կարող ընդունել արաղատ, իսկական, նա այն աստիճան անհեթեթ, կարկտած եւ հակասական է: Այդ նամակ հնա-

բողը այնքան խղճուկ խելքի տէր է, թէև Խմբագրապետ Հրապարակախօս (ԹՅՈՒՆ), որ աչք ծակող կեղծիքը անգամ չի նկատում: ԽՆՊՏ Խմբ. Հրապարակ., գոնէ զբուշացէք, որ ձեր սեփական կոտորած ողորմելի գրիչը ձեր աչքը չհանէ: Ի՞նչպէս, դուք ատում էք, որ դաշնակցականները իրենց («յատուկ յատուկութեամբ») հնչակեան ներկայանալով (°°°) խարել են ձեր թղթակիցներին, իսկ մի քանի տող ցած ձեր առաջ բերած խօսքերից երեւում է, որ թղթակցութիւնները հաղորդում էին ոչ «հնչակեան ձեւացող» դաշնակցականներին, («միայն կարգալու համար»), ուրեմն ստում էիք, որ դաշնակցականները հնչակեան էին ձեւանում. այսպիսի ստահոտ, ինքնահաւան տղադայամուտիւն միայն կարելի է սպասել («Հնչ.») Խմբագրապետ հրապարակախօսից:

Ենթադրենք նոյն իսկ, մի բոլոր, որ Մուրատին վերագրած խօսքերը ճիշտ են: (Ընթերցողը կը տեսնէ մի քիչ յետոյ, որ մենք աւելի քան իրաւունք ունէինք կասկածելու առ այժմ մենք գործ ունինք միայն («Հնչ.») («նշանաւոր») (փաստացի պատասխանի) հետ:—Ի՞նչ մտերմական սիրալիւր յարաբերութիւն հնչակեան թղթակիցներին կողմից, չէ՞, ցանկանալ, որ միայն («Հնչ.») յատկացրած թղթակցութիւնները նախ Դաշնակցական կուսակցութեան անդամները կարգան: Բայց այնու ամենայնիւ մեզ համար հանելուկ է մտում այն, (մանաւանդ ի նկատի ունենալով («Հնչ. կենտրոնի») արձակած շրջաբերականները, հրամանները, անսթէմները... Ամերիկայի իւր հետեւողներին), թէ ի՞նչպէս հնչակեան կուսակցութեան Մեծ կենտրոնը, որ ամենատողբամաքար մեզ իւր թշնամիներն ցուցակն է անցացրել, իւր հակայական ուսերի վրայ մի ամբողջ տարուց աւել տարել է («հնչակեան եղբայրներին»), իւր թղթակիցներին այդ տեսակ ըմբոստ, («անդիսցիպլին») ընթացքը: Իսկ թէ Մուրատը իւր յօժար կամքով հաղորդում էր իւր թղթակցութիւնները դաշնակցականներին («միայն կարգալու համար»), չէ՞ որ այդ աստիճան մտերմութիւնը ցոյց է տալիս սերտ յարաբերութիւններ, որ անուշտ միայն հասարակ կոմպլիմենտներում չէին կայանում, այլ համերաշխ գործունէութեան, փոխադարձ ակցութեան մէջ: Ինչո՞ւ («Հնչակը»), որ սորանից մի քիչ առաջ յայտարարում էր, թէ հնչակեանները ոչ իր յարաբերութիւն չունին դաշնակցականների հետ, չի բացատրում, թէ ինչու մն էին կայանում այդ յարաբերութիւնները եւ ինչպէս պատահեց, որ իւր թղթակցութիւնները կանոնաւոր նախ դրուում էին («իսկ անո՞նք») ներքին կարգալու համար... Անբացատրելի գաղտնիք է դա («Հնչ.») հոգեհիւանդ Խմբագրապետի համար, որ իրեն մի կենտրոն է երեւակայում, որի շուրջը պտտում է հայկական շարժումը, բայց շատ ընտանի է բուն գործիչների համար, որոնք ընթանում են կռուի դաշտում ձեռք ձեռքի տւած, մի կողմ թողնելով կուսակցականութիւնը գործնական ասպարէզում:

Անձնական ինչ ինչ միտումներով կուրացած Խմբագրապետ Հրապարակախօսը, առաջ բերելով («իր փաստը») Մուրատին վերագրած խօսքերը, գիտմամբ մոռանում է մի բան, այն է՝ որ Մուրատը («Մա») ստորագրութեամբ աւելի պակաս թղթակցութիւն է գրել, քան Մուրատի մտերմ ընկեր եւ գործակից («Իժոխքը»): Երբ Մուրատը արդէն դահճի ձեռքին է եւ մասնաւոր լուծեան, գուցէ յաւիտենական, Խմբագրապետի համար դժւար չէ ամեն իւր ուղածը նրան վերագրել, նրա անունից ճեղքաւորական խորամանկութեամբ թքով խօսքեր կապել, որպէս զի կարողանայ ուրիշներին աչքում թող փչել: Բայց ինչո՞ւ հասարակաց դասին չհանչել («Իժոխքին»), որ վնաս է.. «Հնչակն» եղբորի յատուկութեամբ այդ չի կարող անել, որովհետեւ («Իժոխքը») կենդանի է ու ազատ եւ ամեն ստախօս-բամբաստողի բերանը իսկոյն կը փակէ: Բայց մենք ստիպւած ենք արդ անել, որպէսզի այն ցեխը, որ Խմբ. Հրապարակախօսը ուղղում էր դաշնակցականներին երեսովը տալ, գնայ իր բերանը ցեխէ:

Անա թէ ինչ է գրում «Իժոխքը» մեր ընկերներից մէկին թղթակցութիւնների հարցին վերաբերեալ: *)

«Մեք իբր ժողովրդի զաւակ, և ծանօթ նրա բնաւորութեան, հոգւոյ տրամադրութեան, և վերջին չորս տարիների ընթացքում եղած գործունէութեան, կատարելապէս համոզուեցանք և հարիւրաւոր ապացոյցներով տեսանք որ կուսակցութիւններն եղան ժողովրդի հիմը քանդող, քան օգուտ մը տուող: Արդեօք անձձ չէր հայ յեղափոխական գործիչներուն, որ հակառակ Մշոյ և Սասնոյ վերջին չորս տարուայ նօթի անդէն լինելու գոռումին ու գոչումին, իրենց ականջները փակեցին, թէև վերջնականապէս Հայի վիճակն այդպէս (արիւնով) պիտի լինէր, բայց դէժ պիտի կոտորուէր, կոտորելով, պիտի սպանուէր սպանելով, և փոխանակ յամօթ և ՚ի նախատինս Հայութեան, Հաստատնի պարծանք եղող Սասուն մը և Տարոն մը սողկէն և գէն ու ռազմամթերք չունենալէն, մի ամիս հազիւ դիմանալով կորսուելէն ու փլատակաց տակ ծածկուելէն, դէժ պիտի դիմանար մի քանի ամիսներ րաւելի, և Յեղափոխութիւնը այդ տևողութեամբ ընդարձակ ծաւալ ստանալով՝ բոլորովին չը պիտի քանդուէր, ողջ ողջ հորերու մէջ չը պիտի թաղուէր այդ յեղաբաւոր անմեղ մանկունքն ու կոյս աղջկունքը: Ծողովրդի այդ անտանելի կացութիւնն աչքի առաջ ունենալովն էր, որ մեր Սիրելի և Սրտակից Մուրատը գրեթէ արտասուալից աչօք միշտ կը գրբէր և կ'աղաչէր Հայ գործիչների օգնութիւնն ու ձեռնտուութիւնն: Վերջապէս այդ կուսակցութիւններն այնպիսի վէրք մը բացած են մեր սրտին՝ որ ց'մահ անմոռանալի է մեզ: Ներկայ հանգամանքներում ինչպիսինը մենք Հայերս եւք գտնուում, անխղճութիւն և մինչ անգամ դաւաճանութիւն չէ՞ արդեօք, որ դեռ այդ կուսակցութիւններն բաժան կը գործեն այդ ընթացքը անուշտ մեզ դիտել կ'ուտայ, որ ես սկան փառքի յետեւից ընկած, անձնական կրքերից կ'ուրացած ըլլատում են ոյժերը, քան զօրացնում, մշտացած են ժողովրդի տառապանքը և իրենց փառաբանութեան համար են ծառայեցնում գործը: Ի՞նչ է ներկայացնում մեր բոլոր ոյժը այն մեծ ոյժի առաջ, որի դէմ

*) Չնայած, որ մենք չենք բաժանում «Իժոխքի» կարծիքը կուսակցութիւնների վերաբերմամբ, այնուամենայնիւ առաջ ենք ընթում այդ կողմը ամբողջութեամբ, պահպանելով նրա ուղղագրութիւնը՝ բառ առ բառ, կէտ առ կէտ: Եսպիսի պատճառներից զրոյւած, այս նամակն այն կտորն է, որ վերաբերում է թղթակցութիւնների խնդրին, հեղինակի ձեռագրի ֆոտոստիպիայով առ շնորհ կարող: Միայն նրա եւ ստորագրութեան արտասակարգ ուղարկում ենք սպասուեցրած նամակով «Հնչակն» կամբարգրութեան:

» կուսելու ենք, մի կաթիլ ջուր՝ աճապին գետի մէջ,
 » և դեռ կ'գտնուին այնպիսի անբարոյականներ որ ան-
 » խղճաբար այդ կաթիլն էլ կուզեն ջլատիլ. կուսակ-
 » ցական կրքերով իրարու դէմ մղել, փոխանակ միա-
 » ցած ընդհանուր թշնամուն դիմադրելու...

» Մեք համոզուած եմք որ դա է մեր տան քանդողը.
 » դա է մեր աչքի գերանն, քանի որ Հայաստանում
 » արիւն կը հոսի, և մօտ ու ազգակից մարդկանց, և դեռ
 » իրենք հեռի այդ ժողովրդի թշուառութիւններից ու
 » անտանելի տանջանքներից, իրարու գլուխ կը կրծին,
 » ուրեմն մեզ ժողովրդից կը մնայ՝ դրան ջնջել և կամ
 » ժողովրդի ներկայ վիճակի և իղծերի համաձայն ժո-
 » ղովուրդ դարձնել: Ահա կը լրանայ, չորս տարին որ
 » Պ. Միհրան Տամատեանի և Համբարձում Պոյճեանի
 » (Մուրատի) հետ գիտակից եղած եմ ժողովրդի պա-
 » հանջներին. ցաւերին ու տանջանքներին, և մեր կա-
 » շի վրայ զգացած եմք այն բոլոր թշուառութիւնքն
 » որով ժողովուրդը իւր օրհասական ժամուն հասած
 » էր: Ի նկատի ունենալով ժողովրդի անհրաժեշտ պա-
 » հանջներն, նոյն իսկ այդ գործիչներն զգուանք յայտ-
 » նելով այդ կուսակցական բաժանումներէ, կը ջանային
 » և մինչ անգամ իրենց կեանքեր ևս զոհ տուին ժո-
 » ղովրդի շահերի համեմատ: Թունդ կուսակցական մը
 » րոտնելով՝ և իւր կաշիի վրայ զգալով այդ թշուառ
 » ժողովրդի, թշուառ դրութիւնը, անմիջապէս կուսակ-
 » ցական հոգի է կը հեռանար, և իւր մտածմանց ա-
 » ռաջին կէտն կը դառնար, ժողովուրդը և նորա շա-
 » հեր: Ժողովրդի շահերն ուր կը պահանջէն
 » որիմե՛լ՝ անդ կը դիմէին. և ուղղակի այդ նը-
 » պատակաւ էր որ Պ. Մուրատը շտապեց ՚ի
 » Վովկաս անցնել, ժողովրդի անհրաժեշտ պա-
 » հանջներին գոհացում մը տալու համար. այդ
 » նպատակաւ էր որ իւր յօդուածն երբ ու
 » տեղեկագրեր երբ կը զրկէր թէ Հ-ի և թէ Գ-ի
 » թերթերուն, ժողովրդի ցաւերը ու տանջանք-
 » ները, նամանականդ նոցա թշուառ ազադակ-
 » ները շատ թուով մարդկանց ահանջին հաս-
 » նի, նոքա ուղղակի նուիրուած էին գործին և
 » ո՛չ այս կամ այն կուսակցութեան...

» Աւերջապէս մինչ ցարդ և այսուհետեւ ևս, իբր
 » ժողովրդի զաւակ, մեք նուիրուած եմք Գոր-
 » ծին և Ազգային շահերին, ինչպէս իմ Սիրելի
 » գործակից և աշխատակից Մուրատը իւր ՍՍԼ
 » ստորագրութեամբ յօդուածն երբ, նոյն-
 » պէս իմ ԳՍԹԳ և ԳԱԶՊԻՆ ստորագրու-
 » թեամբ յօդուածն երբ մեր յօժար կա-
 » մօք երկու թերթերում և ստպուած են

» ժողովրդի աղետար Վեճակը և Մայր Հա-
 » յաստանի մէջ եղած արտասովոր անցքերը
 » աշխարհի առաջ մերկապարանոց ընելու հա-
 » մար: Մեր այդ անմոռանալի ընկերը պ. Մուրատը և
 » ես ինքս միշտ ջանացած եմք և կը ջանամք որքան կա-
 » ռելի է միութիւն գոյացնելը, քանզի գործի յաջողու-
 » թեանը համար անհրաժեշտ է միութիւնն: Մուրատը
 » գլուխ տրաքեցնելու չափ կը ցանկար և կը ջանար նը-
 » պաստել միացման գործին: Աւերջապէս մեր ամեն մի
 » քայլը յօդուած ժողովրդին նուիրուած է և պիտի նու-
 » իրուի: Մեք մեղանչած կը լինէինք ճշմարտութեան դէմ,
 » եթէ դոքա ժողովրդի այս նեղ և օրհասական ընկե-
 » ին զբաղուած չը լինէին, անձնական մանրակրկիտ հա-
 » շիւններով, իրենց նահատակների քանակութեամբ պար-
 » ծենալով, մինչդեռ այն կողմ երբ ժողովրդի մարտը
 » արիւնը հեղեղի նման սկսեց հոսել, քարերն էլ գա-
 » յարեցան, և Եւրոպական Մթնուրը ձայն բարձրացրեց:
 » Եւ այդ բոլորը ոչ թէ Հ-ի կամ Գ-ի տեղեկագրե-
 » ղով եղաւ, այլ ժողովրդի արեան գնով... Մեր իս-
 » կական ոյժը ներկայացնող ժողովրդն և այն անհատ-
 » ներն են՝ որոնք նետուել են և նետուելու են կրակի բո-
 » ցի մէջ, այն որ ժողովրդի ներկայ կացութեան և ա-
 » պագայ երջանկութեան համաձայն չէ և համակիր, այն
 » է ժողովրդի շահուց թշնամին, ժողովրդը ո՛չ մի ժա-
 » մանակ չէ կարող նրանց հետ հաշտուիլ: Ժողովրդն
 » է անշուղ, և ինքը ժողովուրդը պիտի լինի, իրեն
 » ղեկավար, վերջապէս ժողովուրդն արթունէ և այդ բո-
 » յորը անմոռանալի կերպով կը տեսնէ»...

Ահա՛ թէ որն է փաստը, «Հնչակի» պ. Մարգարայեաւ-
 Հրապարակարոյս: Երեւում է, որ դուք ձեր անկումը նա-
 խատեսել էք, որովհետեւ մեզ տել էք արդէն ձեր հրաժեշ-
 տը. սա փախչել է... ձեռնոցը դուք էք ձգել, դուք էք մեզ
 կուի հրաւիրել ձեր անամօթ վարմունքով «ազգիս ներկայ
 ծանր վիճակում», դուք էք «քաջութեամբ» ընդունել մեր
 «վախով նետած ձեռնոցը» եւ դո՛ւք էք տալիս «մոտ ք բա-
 րեւ»... ո՛ւր էք փախչում եւ մտնում ազգի փնչի տակ: Ա՛խ,
 դուք խաբեբաններ, կեղծաւոր փարիսեյցիներ. երբ պարզ
 տեսնում էք ձեր բարոյական անկումը, այն ժամանակ էք
 սկսում «ազգիս ներկայ ծանր վիճակի» վրայ մտածել. ազ-
 ցի ծանր վիճակի վրայ խորհողներ, ինչո՞ւ ենք այս ծանր
 ընկալում բարձրացրիք այդ հնարած խնդիրը, որ պատի
 ինդիր է եւ լուել չի կարելի, ու այն էլ որոտալով, սպառ-
 նալիքներ տալով. ինչո՞ւ այն ժամանակ չբողոքեցիք. երբ
 լոյս էին տեսնում նոյն յօդուածները, եթէ դուք մաքուր էք.
 Բայց երբ Սասունի կոտորածը եղաւ եւ առաջին անգամ
 («Իրօշակը») հրատարակեց թղթակցութիւն, իսկ երեւակա-
 յութեամբ հայկական յեղափոխութիւնը մեհալաճառ արած
 Հնչ. ո՛չ, որ մի խիստ հարած, մի անկում էր ձեզ համար,
 եւ հայ ժողովրդին նորից խաբելու թէ ամեն տեղ դուք
 էք, թէ ձեզանցից ո՛րքա «չիք փրկութիւն», անա հնարեցիք
 վախ մեղադրանքը: Բաւական է այսքանն էլ... Սախաճ
 լինելով մեր պատիւը պաշտպանել ձեր կասկածելի գրա-
 կան բարոյականութեան դէմ, մենք կը շտապենք թողնել
 գրիչը, կը բռն խնդիրը պարզելուց յետոյ, մտանում ենք

ձեր ձեզ վայելուչ հայտոյանքներին Հետեւել ձեզ, ձեր կեղտոտ գրական զբօսանքներում, հետեւել ձեր փողոցային, սրիկային վայել հայտոյանքներին, „յայտնի տեսակի մարդկանց“ բերանից դուրս պրծած խօսքերին, որոնց ազատ կարող էք գործածել ձեր ինտիմ շրջանում, մենք ո՛չ ցանկութիւն ունինք, ո՛չ ժամանակ...

Դաշնակցութիւնը իւր օրգանով ուրիշ գործ եւ պարտականութիւն ունի կատարելու. նա ծառայում է յեղափոխական դատին, մինչդեռ «Հնչակը» ամեն ձեռք է թափում յեղափոխական շարժումը իրեն, իր հիւանդոտ փառամոլութեան ծառայեցնել եւ այդ նպատակին համեմուտ համար նա ուռչում է ուռչում, որպէսզի ամբողջ հայկական շարժումը իւր մէջ պարունակի: Բայց զգուշացէ՛ք, պ. Խմբ. Հրապարակախօս, որ առակի գորտի պէս, ձեր խղճուկ մարմինը չճայթի եւ անող յեղափոխական հեղեղը ձեզ իր ակիբ չնետի, որպէս վնասակար, պարագլիտ մի գիակ... Նշողներն արդէն երեւում են: Երբունակեցէ՛ք նոյնը այժմեան ոգով, ձեր միոսական անանուն թերթի միջոցով եւս, որով ինքներդ էք ապտակ ուտում, նոյն իսկ ովկեանսուի ձեր սիրեցեալ միւս ակերից...

Մաքրեցէ՛ք ձեր կեղտը...

«Իրօչակի» այս տարւայ առաջին համարի առաջնորդող հանգիստ չէ տալիս «Իրաստեր կեղծող» «Հնչակին»: Իբրեւ պատասխան սոյն առաջնորդողի, Հնչ., հետեւելով մեզ, իր երկրորդ համարում տպագրեց նոյնանուն մի առաջնորդող, ա՛յն տարբերութեամբ, որ յեղափոխական բոլոր գոհերին Հնչակի աւագանսում մկրտեց՝ նրանց ձախատին դրօշմելով «Հնչ. արիւնագոյն կնիքը», մինչեւ իսկ վարժապետ Մարգարին, որի մասին նա միայն տեղեկութիւն ստացաւ. Իրօչակից. սա պատիւ է բերում Հնչ., որովհետեւ ինքն իրեն հաւատարիմ է մնում՝ կեղծել, ստել, խաբել... Իրանով չբաւականացաւ. իւր հաւատարիմ ընկեր անանուն թերթում էլ լուսանքներ թափեց, եւ վերջապէս նոյն յողածի առթիւ տպագրել է չորս սիւնեակ Իրօչակին նւիրած ամբողջ յաւելածում. այս անգամ էլ ուրիշ վարագոյրի տակ իւր թէ պատմական փաստեր է շտկում. խեղճ մարդ:

Մենք դարձեալ կրկնում ենք՝ Յակոբը ո՛չ մի կուսակցութեան պատկանելիս չէ եղել. Հնչակը սուտ է խօսում, Յակոբը իրեն հնչակեան երբէք չի անւանել. դրա հերքումը մենք չ՛րատարակեցինք, քանզի համարելով զբարեւել եւ զբաղեցնել հասարակութիւնը: Ո՛չ մի կասկած չկայ, որ Աշրղեանի անկումը անմիջական հետեւանք է Յակոբի փորձի, որովհետեւ հենց այն օրւանից Աշրղեանը քաշեց իւր սեփական տունը եւ չէր մասնակցում ոչ մի գործի, չնայած որ այլատուածէին նրան համոզել, որ առ այժմ գոնէ պատրաստակարան թղթերին ստորագրէ: Մա փաստ է, որ, ի դարմանս մեր, հակառակ իւր սովորութեան, խոստովանում է ինքը Հնչ. էլ ասելով՝ վերջինս (Աշրղեանը) շտապեց փակել իր Մաքրիքէօյի բանտում. բայց շարունակում է յատուկ իր ձեռով՝ «աւելի ամբացնելու նրան (Աշրղեանին) իր պաշտօնում, ...մէկ ընդարձակ միջանցք բաժանում է Յակոբի գործի օրն Աշրղեանի անկման օրից» եւ այլն է՛հ. ինչ պէտք է ասել նրան, որ միշտ ստում, խեղաթիւրում է փաստերը. ահա ձեզ էլի սպացոյց՝ Պօլսի հայկական գործերի դեկը դնում է միայն Սիմօն պէյի ձեռքին եւ միայն այն պատճառով, որ հնչակեանները նրան վիրաւորել են. այդ վէրքից էլ նա մեռաւ: Ոչ միայն ամեն մի պոյսեցի, այլ եւ Պօլսի կեանքին քիչ ծանօթ մարդն անգամ գիտէ, որ Սիմօն պէյի նամաները տասնեակներ են, որ դա մի կազմակերպւած ընկերութիւն է, որ կարող է Սիմօն պէյի պէս ներից մի քանիսը ընկնել, բայց պատրիարքը մնալ իր տեղը: Բայց Հնչակին հարկաւոր է իրեն վերագրել, իրեն սեփականացնել յեղափոխական ամեն երեւոյթ, գործ եւ այն աս-

տիճանի վարակել է այդ հիւանդութիւնով, որ հասցրել է մինչեւ մորութեան:

Մի բան, որ աններելի կերպով չի յիշած մեր յիշեալ առաջնորդողում, այդ վանի կախաղանն է. բայց Հնչակը այդ մեզ չէ յիշեցնում, որովհետեւ կախաղան բարձացող հերոսը հնչակեան չէ եղել: Եւ դեռ Հնչ. յանդգնութիւն ունի պատմութեան էջեր սրբագրելու...

Հնչակը նոյն յաւելածում պատասխանում է եւ իր վերաբերմամբ մեր արած քննութեան: Այդ մասին առ այժմ մենք կանենք, որ նա մեր ձեռքը տալիս է էլի մի նոր փաստ ասելու եւ կրկնելու՝ Հն. գուրկ է ինքնուրոյնութիւնից, նրա Խմբ. պետ. Հրապարակախօսի գլխում քաօս է աղրում, որ նա չի հասկանում ո՛չ Մարքսին եւ ոչ էլ սօցիալիզմը, որ նա եղել է եւ իւր տեսական յողածմանում գրական պարագլիտ: Ապացոյցներ բաղմաթիւութեւ ծրագիրը, թէ առաջնորդների մեծ մասը, զբոյցների յառաջաբանները, մի խօսքով, տեսական գրւածքները կամ բառացի թարգմանութիւն են, կամ կոյր նմանողութիւն, որ Հն. ծախել է հայ հասարակութեան «Իւր սեփական ֆիրմայի տակ» եւ անամօթաբար իւր գրչին է սեփականացրել: Իբրեւ ապացոյց մեր ասածների մենք առաջ կը բերենք առ այժմ միայն երկու փաստ.—Մննդեան օրից իրեն սօցիալ-դեմոկրատ համարող Հն. ծրագիրը («Նարոզնայա Վօլիա») ինն է բառացի թարգմանութեամբ. Լասալի («Մահեւութեան մասին») զբոյցին կցորդած յանաշարանը էնգելսի («Գիտական սօցիալիզմի») թարգմանութիւնն է մի քանի կրճատումներով, եւ ահա թէ ինչու է նա «էնգելսեան ոճ»: Այժմ հետաքրքիր է իմանալ թէ ով է եղել «չատ բան չհասկացողի վիճակում»:

Հենց այս կրկու փաստից էլ կարելի է շատ որոշ կերպով եզրակացնել, թէ Հն. ինչ տեսակ թերթ է եւ նրա Խմբ. Հրապարակախօսը ի՞նչ «գրական տիպ»:

ՆՈՒՐԱՏԻՈՒԹՈՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱՆԸ

«Իրօչակ»-ից	100 ռուբլի,	«Լարիջան»-ից	127 ռուբլի,
Գանձ-ից	100 ռ.	«Անկելանոց»-ից	35 ռ.
«Ճառագայթ»-ից	100 ռ.	«Ծիածան»-ից	50 ռ.
Հայկաշէնի Արէժ Խմբից	10 ռ.	Սառնաշէնցի Ա. Ս. ձէից	20 ռ.
Սառնաշէնցի Ս. Ս. ձէից	20 ռ.	Սառնաշէնցի	14 ռ.
Նոր Քաղաքից	36 ռ.	Ս. Պզ. Տ. Ա.-ից	3 ռ.
Քարոտ քաղաքի 1894 թ-ի մուտքը.—			
Հանգանակութիւն	195 ռ. 86 կ.	Սլաք ընդհանրապէս	70 ռ. 85 կ.
Հաւաքածու	110 ռ. 25 կ.	Վարագեօզ	21 ռ. 70 կ.
Զրովէժ	62 ռ. 20 կ.	Վիշապ քաղ. կետր. սնդուկի մէջ ստացւեցան.	
Մատթէոսեան խմբ. 150 դաճ., Վարդանեան խմբ. 55 դաճեկ., Վանօի խմբ. 343 դճ. 20 փր., Կամաւորներ խմբ. 273 դճ., Ի սէք ազգի 140 դճ., Սահակ խմբ. 100 դճ., Արէժ 20 դճ., Յովնան խմբ. 360 դճ. — Դուռնի քղ. Վառօզ 95 դճ. ևս 100 դճ.			
Վասպուրականի Ռշտունեաց խմբ. 1000 դաճեկ:			

Դաշնակցութեան անձանօթներից խնդրում է թըլթակցութեան և նուիրատուութեան համար գիտել. L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London. Վիեննա, Դաշնակցութեան աղատ տպարան